

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ԱՐՄԵՆ ԶԱԽՆՅԱՆ

ԱՐՅԱԽԱՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ԱՐՄԵՆ ԶԱԽՆՅԱՆ

**ԱՐՅԱԽԱՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ**

«Օրենք և իրականություն» հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՆՏԴ 312.5(479.25):941(479.25)

ԳՄԴ 67.99(2Ն)+63.3(2Ն)

Զ -165

Զալիւնյան Ա.Մ. – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ԼՂՏ Նախագահի պետաիրավական հարցերով խորհրդական

Զալիւնյան Ա.Մ.

Զ-165 Արցախահայության պետականության պարմաիրավական զարգացումը. - Երևան. «Օրենք և իրականություն» հրատարակչություն, 2004. - 42 էջ:

Մարենագրական աղբյուրների, արխիվային վավերագրերի, փաստաթղթերի և գիտական ուսումնասիրությունների հիման վրա աշխատությունում վերլուծաբար ամփոփ ներկայացված է արցախահայության պետականության պարմաիրավական զարգացումը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Աշխատությունը նախատեսված է ոչ միայն մասնագետների, հետազոտողների, դարաբաղյան հիմնահարցով հետաքրքրվողների, այլև ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ԳՄԴ 67.99(2Ն)+63.3(2Ն)

ISBN 99930-882-2-6

© Զալիւնյան Ա.Մ., 2004թ.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Արցախ, Լեռնային Ղարաբաղ...

Արդեն 16 փարի է ինչ այս անվանումները
հայության համար դարձել են ազգային վերածննդի,
ազատագրական հաղթական պայքարի խորհրդանիշ,
որոնց արդյունքն է այսօր

Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետության գոյությունը:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի պարմություն՝
դա նրա բնութագրիչն է, ուր դրսևորվում են ժողովրդի ոգին,
արժեհամակարգը, դավանվող գաղափարախոսությունը,
դարերի ընթացքում ձևավորված իրավական միտքը՝
ձգքումներով և պարկերացումներով հանդերձ:

Պարմությունից պետք է դասեր քաղել,
անհրաժեշտ և ճիշտ հետևություններ անել,
քանի որ պարմությունը լոք անցյալի՝
պարմության համար չէ,

այլ առավելապես ներկայի և ապագայի համար:
Չհավակնելով, բնականաբար, Նայաստան աշխարհի և նրա
մի հարվածի՝ Արցախ երկրամասի հազարամյակների
պարմության մանրամասների շարադրանքին,
փորձել ենք մարենագրական աղբյուրների,
արխիվային վավերագրերի, փաստաթղթերի և
գիտական աշխատությունների հիման վրա
վերլուծաբար ամփոփ ներկայացնել արցախահայության
պետականության պարմաիրավական զարգացումը՝
հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝
ընգծելով անցյալի և ներկայի միջև կապը,
ինչն ունի կարևոր նշանակություն
դարաբաղյան ազատամարտի րեսանկյունից:

ԱՐՅԱՆԱՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Դեռևս հնագույն ժամանակներում Արցախը (Ղարաբաղը) ներառված էր հայկական պետականության ուղեծրում: Մ.թ.ա. IX – VI դարերում այն գտնվում էր Վանի թագավորության կազմում¹: Մ.թ.ա. VIIդ. վերջին փարածաշրջանում կատարվեցին մի շարք զարգացումներ, որոնք զգալի ազդեցություն թողեցին Նայկական լեռնաշխարհի քաղաքական կացության վրա: Մ.թ.ա. VI դարի 80-ական թվականներին, հանձինս Երվանդունիների, հիմնվում է նոր թագավորական դինաստիա: Նոր թագավորության կազմում, ի թիվս այլ փարածքների, մտնում էին նաև Արևելյան Նայասարանի մաս կազմող Արցախ և Ուրիք երկրամասերը²: Նման քաղաքական կացությունը պահպանվեց նաև Արտաշեսյանների և Արշակունիների գահակալության շրջանում՝ մինչև մ.թ. V դարը³: Արշակունիների գահակալության վերջին շրջանում, երբ գահընկեց արվեց Արտաշեսը (V դարի սկիզբ), թագավորությունը մասնատվում է առանձին իշխանությունների. մասնատվում է Մեծ Նայքը, թագավորության կազմում մնում է Միջնաշխարհը (կենտրոնական Նայասարանը)՝ մի շարք նահանգներով: Այլ կերպարանք է ստանում քաղաքական կյանքը Արևելյան Նայասարանում, որը դառնում է Մասանյան Պարսկասարանից կախում ունեցող մի երկիր՝ իր ներքին ինքնավա-

րությամբ⁴: Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (428թ.) Արցախ և Ուրիք նահանգներն ընդգրկվում են նորաստեղծ Աղվանից մարզպանության կազմում⁵: Պարսկական փիրապետության նկատմամբ անհանդուրժողականությունը առաջացնում է հակապարսկական մի շարք ընդվզումներ, ապստամբություններ (մասնավորապես՝ 451թ. Ավարայրի ճակատամարտը), որոնք ի վերջո հանգեցնում են վարչաքաղաքական նոր կացութաձևի, որի շրջանակներում Արցախը ձեռք է բերում մասնակի ինքնուրույնություն՝ փարածքում ձևավորվում է հայկական նոր թագավորություն, որը հայտնի է որպես Նայոց Արևելից կողմանց Աղվանից թագավորություն⁶: Պարսից արքա Նազկերտի մահից հետո (457թ.) թագավոր Վաչե Առանշահիկը⁷ պարսիկներին դուրս է քշում թագավորության սահմաններից: Թագավորության համար նա կառուցում է Պարտավ (ներկայիս՝ Բարդա) մայրաքաղաքը: Վաչեին փոխարինում է եղբորորդին՝ Վաչագանը, որի ժամանակ Արցախի հայկական թագավորությունն իր մեջ էր ընդգրկում ոչ միայն Արցախ և Ուրիք նահանգները, այլև Կուրի ձախափնյա Կամբեճան գավառը (ներկայիս՝ Կուրի ձախափնյա վրաց-ադրբեջանական սահմանի մոտ): Բուն Մեծ Նայքում հայկական պետականության բացակայության

¹ Կարագեոզեան Յ. Սեպագիր փեղանուններ Այրարարում և հարակից նահանգներում. - Երևան, 1998 թ. - էջ 40 – 41, 85: Пиотровский Б. Ванское царство. - М. 1954. - С. 92 - 93. Ուլուբաբյան Բ.Ա. Դրվագներ Նայոց Արևելից կողմանց պարմության (V-VII դ.դ.). - Երևան, 1981. - էջ 5:

² Մրեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պարմություն /թարգմ. գրաբ. Ա. Արրահամյանի/. - Երևան, 1986. - էջ 72-73: Մակար Բարխուդարեանց Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ. - Երևան, 1999. - էջ 53: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 5 – 7:

³ Փավստոս Բուզանդ Նայոց պարմություն /թարգմ. գրաբ. Սյր. Մալխասյանցի/. - Երևան, 1987. - էջ 319-322:

⁴ Մակար Բարխուդարեանց Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ. - Երևան, 1999. - էջ 54: Նիկողայոս Աղոնց Նայասարանը Նուսրինիանոսի դարաշրջանում. - Երևան, 1987. - էջ 11 – 79, 451 – 455: Մանանդյան Ն. Քննական փետություն հայ ժողովրդի պարմության, հարոր Բ. - Երևան, 1960. - էջ 75 – 76:

⁵ Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 9 – 10: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 108 – 122, 130, 135:

⁶ Մովսես Կաղանկավազցի Պարմություն Աղվանից աշխարհի /թարգման. գրաբ. Վ.Առաքելյանի/. - Երևան, 1969 թ. - էջ 11-12: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ.աշխ. - 129-131, 150-151: Բալայան Վ. Արցախի պարմություն. - Երևան, 2002. - էջ 67-81:

⁷ Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 10-11, 50-52: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 129-154:

պայմաններում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը հայահավաք կենտրոնի դեր էր կատարում⁸:

Պետության հիմքերն ամրապնդելու և երկրի հոգևոր կյանքի վերելք ապահովելու համար Վաչագան թագավորը ձեռնամուխ է լինում եկեղեցաշինության ու հայ դպրության փարածման գործին: Նրա կառավարման փարիներին երկիրը փնտեսական վերընթաց է ապրում: Հոգևոր-եկեղեցական, աշխարհիկ՝ հասարակական, սոցիալ-փնտեսական կյանքը կանոնակարգելու նպատակով Վաչագան թագավորը Աղվեն ամառանոցում (ներկայիս՝ Մարտակերտի շրջան) 488թ. գումարում է հայ հոգևոր և աշխարհիկ փերերի մի ժողով, որտեղ քննարկվում և ընդունվում է նորաստեղծ թագավորության «Կանոնական Սահմանադրություն»-ը⁹:

Նայրնի է, որ մինչև Վաչագան Բարեպաշտի «Կանոնական Սահմանադրության» ընդունումը՝ 356 թվականին Աշտիշատում (Նարավային Նայաստան, Վան քաղաքի մոտ գտնվող քաղաք) գումարված առաջին եկեղեցական ժողովում և 444 թվականին Շահապիվանում (Արարատ լեռան մոտ գտնվող բնակավայր)՝ երկրորդ եկեղեցական ժողովում ընդունվել էին եկեղեցական և աշխարհիկ կյանքը կարգավորող Կանոններ¹⁰: Սակայն բուն մայր երկրում հայկական պետականության բացակայության պայմաններում ընդունելով «Կանոնական Սահմանադրությունը», ընդգծվեց նոր քաղաքական իրողությունը. հայոց երկրի մի անկյունում անկախ հայկական թագավորության գոյությունը, ինչն ունի խորհրդանշական արժեք արցախահայության պետականության զարգացման փեսանկյունից:

⁸ Մովսես Կաղանկատվացի Պարմություն Աղվանից աշխարհի. - Երևան, 1969 թ. - էջ 8 – 30: Նիկողայոս Աղոնց նշվ. աշխ. - էջ 240-260, 272, 303-305, 432-433: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 5, 123-124, 130-140, 150-164:

⁹ Մովսես Կաղանկատվացի նշվ. աշխ. - էջ 31 – 65: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 157-194:

¹⁰ Авакян Р. Памятники армянского права. - Ереван, 2000. - С. 11, 25-29.

«Կանոնական Սահմանադրություն»-ը արցախահայության հոգևոր-եկեղեցական, աշխարհիկ՝ հասարակական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար ունի բացառիկ կարևոր նշանակություն: Այն վկայում է թագավորությունում եկեղեցու մեծ դերի մասին: Ըստ Աղվենի կանոնների, սահմանվում էին հարկերի ծավալները և փրման ընթացակարգը, ընդ որում՝ հարկերը պարտադիր էին հասարակության բոլոր խավերի համար՝ շինականներից մինչև ազնվական խավերի ներկայացուցիչների, նույնիսկ արքայական փոհմից սերվածների համար: Նստակ պատիժներ էին սահմանվում զրպար-տումների, օրինախախտումների և մարդասպանությունների, հասարակական կարգ ու կանոնի խախտման համար, ընդ որում՝ ժողովրդի իմացությամբ: Առանձին կանոններ նպատակաուղղված էին հասարակության բարոյական կերպարն անխաթար պահելուն: «Կանոնական Սահմանադրություն»-ը թագավորին էր վերապահում օրենքների սահմանումը, և երկրի ներսում բոլոր հոգևորականներն ու աշխարհականները՝ ազնվականներն ու շինականները պարտավոր էին խոնարհաբար ենթարկվել արքունիքի որոշումներին: Աղվենի կանոնները պարտադիր էին հասարակության բոլոր խավերի համար՝ վկայելով հասարակության լիարժեք կենսագործունեության, օրենքի փառի ու ոգու գերակայության մասին¹¹:

Վաչագան Բարեպաշտի գահակալությունը մի ամբողջ դարակազմիկ շրջան է հանդիսացել Նայաստանի քաղաքական, փնտեսական և մշակութային կյանքում: Նրա մահից հետո VI դարի գրեթե ողջ երեք քառորդը Արցախն ապրում էր խաղաղ ու բարեկեցիկ կյանքով¹²:

Արցախահայության պետականության պահպանման և պարսից հակահայ քաղաքականությանը դիմակայելու նպատակով 552թ. (հայոց թվականության առաջին դար) հիմնադրվում է կաթողիկոսական աթոռ: Կաթողիկոսանիստ կենտրոն է դառնում Պարտավը (ներկայիս Բարդա): Նորաստեղծ

¹¹ Մովսես Կաղանկատվացի նշվ. աշխ. - էջ 65 – 70:

¹² Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 252-256: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 194-197:

կաթողիկոսությունն ուներ մեծ հեղինակություն: Նրա գահերեցությունը փարածվեց մինչև Դերբենդի դռները: Այն կոչվում էր «Կաթողիկոսություն Աղվանքի, Լիփնեաց և Չողա»: Մեծ երկրորդ կեսին Սյունիքի եպիսկոպոս Պետրոսն իր թեմը միացնում է կաթողիկոսությանը: Կաթողիկոսությունն իր գործունեությունն իրականացնում էր Մայր Աթոռի՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հովանու ներքո՝ ընդունելով վերջինիս գերագահությունը¹³:

Արաբական արշավանքների հետևանքով ստեղծվում է նոր քաղաքական իրավիճակ, որի պայմաններում Նամազասպ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ մի կարճ ժամանակահատված (654-661թ.թ.) միավորվում են Նայասպանի բյուզանդահայարակ և պարսկահայարակ հարվածները: Արցախը միանում է միացյալ հայկական պետությանը¹⁴:

VII դարը արցախահայությանը բերում է նոր արիավիրքներ: Օգտվելով պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունից՝ Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս բնակվող բազմաթիվ խառնամրոխ ցեղեր, մասնավորապես՝ խազարները (հոները) ճորա պահակով (Դերբենդ) և Ալանաց դռներով (ներկայիս Վրաստանի հյուսիս-արևելյան հատված) մուտք են գործում Նարավային Կովկաս՝ ամեն փեղ սփռելով մահ ու ավերածություններ¹⁵:

Միևնույն ժամանակ ուժգնանում են նաև արաբական արշավանքները Նայասպանի վրա: Արաբները մեծ թափով արշավում են Արցախ երկրամաս, որպեսզի Ջիվանշիր¹⁶ թագավորը, որն ընդունել էր Նամազասպ Մամիկոնյանի գերագույն իշխանությունը, զենքի ուժով ու դիվանագիտությամբ միառժամանակ կարողանում է դիմակայել նրանց ճնշումներին: Ջիվանշիրը մեկնում է Դամասկոս՝ Ասորիքի և Վերին Սիջազեպքի (ներկայիս՝ Սիրիա և Իրաք) արաբ կառավարիչ Մուավիայի մոտ, որը նրան ընդունում է արքայավայել: Մուավիան Կուր գետից մինչև ճորա պահակ (Կուր գետից մինչև Դերբենդ) ընկած փարածքների կառավարումը հանձնում է Ջիվանշիրին՝ անվանակոչելով նրան «Արևելքի իշխան»: Դամասկոսից վերադարձի ճանապարհին Ջիվանշիրը Արուն ավանում (ներկայիս Աշտարակի շրջան) հանդիպում է Նայոց Մեծ իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին և Անաստաս կաթողիկոսին՝ պայմանավորվելով հետագա անելիքների համապետել ծրագրի մասին¹⁷:

IX դարում ակտիվանում են հակաարաբական շարժումները: Արցախում հակաարաբական շարժումը գլխավորում էին Սահլ (Սահակ) Սմբարյանը (Արցախ-Խաչենի իշխան) և Եսային (հարավային Արցախի իշխան)¹⁸:

Նայ ժողովրդի հակաարաբական ընդվզումներն ի վերջո հանգեցնում են Նայասպանի անկախության վերականգնմանը: 885թ. արաբական խալիֆայությունը ճանաչում է Աշոտ Ա Բագրատունուն Մեծ Նայքի նահանգների գերագույն փիրակալ: Նայոց թագավորության մայրաքաղաքն է դառնում Անին: Արցախը նորից է հայտնվում իր օրրանում՝ համահայկական

¹³ Մովսես Կաղանկարվացի Պատմություն Աղվանից աշխարհի. - Երևան, 1969 թ. - էջ 212, 268: Նիկողայոս Ադոնց նշվ. աշխ. - էջ 377-378: Սյրեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պատմություն /թարգմ. Ա.Աբրահամյանի/. - Երևան, 1986. - էջ 73-80, 98, 119-121, 125: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 203-205:

¹⁴ Պատմութիւն Սերբոսի /աշխատասիրությամբ Գ.Աբգարյանի/. - Երևան, 1979. - էջ 67 - 69, 174 - 175, 366: Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 18-32, 53-55, 150-152, 174-200: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 89: Սարգսյան Ս. Արցախ. պարմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. - Երևան, 1996 թ. - էջ 32:

¹⁵ Մովսես Կաղանկարվացի նշվ. աշխ. - Երևան, 1969 թ. - էջ 116 - 129, 145: Մակար Բարխուդարեանց նշվ. աշխ. - էջ 55: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 206-218: Սարգսյան Ս. Խաչենի ամրոցները. - Սյրեփանակերտ, 2002 թ. - էջ 96:

¹⁶ Մովսես Կաղանկարվացի նշվ.աշխ. - էջ 134-148:

¹⁷ Պատմութիւն Սերբոսի նշվ. աշխ. - էջ 174 - 176: Մովսես Կաղանկարվացի նշվ. աշխ. - էջ 149-158: Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 198-199, 227: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 219-263: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 90-95:

¹⁸ Թովմա Արծրունու և Անանուն Պատմություն Արծրունյաց փան /թարգման. գրաբ. Վ.Վարդանյանի/. - Երևան, 1985. - էջ 296-299: Մովսես Կաղանկարվացի նշվ. աշխ. - էջ 255: Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 277: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ -- 96-101:

պետության ուղեծրում: Նայոց պետությունը Բագրատունիների ժամանակաշրջանում կոնֆեդերատիվ բնույթ էր կրում՝ իր կազմում ունենալով մի շարք թագավորություններ, իշխանություններ: Դրանցից էին Խաչենի (կենտրոնական Արցախ) և Դիզակի (հարավային Արցախ) իշխանությունները, Փառիսոսի թագավորությունը (հյուսիսային Արցախ), որոնք ունեին սերտ փոխհարաբերություններ և համաարցախյան հարցերը լուծում էին միասնական ջանքերով¹⁹:

Սակայն արցախյան իշխանությունների խաղաղ ու բարգավաճ կյանքը խաթարվում է սելջուկ-թուրքերի հարձակումների հետևանքով: XII դ. երկրորդ կեսին սելջուկները սրի ու գերության են մարնում Արցախն ու Ուրիքը, այնուհետև՝ ողջ Աղվանքը: Սելջուկ առաջնորդ Ալի-Ալանի կառավարման փարիներին (1036-1072թթ.) նվաճվում է ամբողջ Նայաստանը: 1064թ. սելջուկ-թուրքերը ավիրում են Անին: Այդուհանդերձ, սելջուկներին չի հաջողվում վերջնականապես իրենց ենթարկել Արցախ-Խաչենի իշխանությունը, որը փվյալ ժամանակաշրջանում բաժանված էր երեք ճյուղերի՝ Խոխանաբերդ, Նաթերք և Նանդաբերդ ամրոցներով (ներկայիս Խաչեն գետից մինչև Թարթառ՝ Մարտակերտի և Քարվաճառի շրջաններ)²⁰:

Այսպիսին էր իրավիճակը, երբ Ջաքարյանները, հայվրացական զորքերի գլուխ անցած, սկսեցին ազապագրել Նայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգները:

XII դարի կեսերից սելջուկ-թուրքական լայնածավալ կայսրությունը քայքայվում է, իր հզորությամբ ասպարեզ է իջնում Վրացական թագավորությունը, որտեղ իշխում էր հայ Բագրատունիների փոհմի մի ճյուղը: Նայերին անհրաժեշտ էր

Վրաստանի օգնությամբ թոթափել սելջուկյան լուծը, իսկ վրացիներին՝ ունենալ հավաքարիմ դաշնակից Անդրկովկասում քաղաքական գերիշխանության հասնելու համար:

Նայ-վրացական ռազմա-քաղաքական համագործակցության ջերմացման գործում մեծ դերակատարություն ունեին վրաց արքունիքում ծառայող հայ իշխանները, մասնավորապես՝ Ջաքարյանների փոհմի ներկայացուցիչները:

Նայաստանի ազապագրման գործը XII դ. 80-90-ական թվականներին նոր թափ է ստանում, և նրանում վճռական դեր են կատարում Ջաքարյանների իշխանական փոհմից՝ հայ-վրացական զորքերի հրամանատար (ամիրսպասալար) Ջաքարեն և Իվանեն: Արևելյան Նայաստանում հայ-վրացական միացյալ ուժերը ազապագրում են Գարդմանը, Տավուշը, Գագը, Շամքորը, Վերին Խաչենը և այլ շրջաններ (ներկայիս՝ Քարվաճառի, Խանլարի Դաշքեսանի, Գետաբեկի, Շամքորի, Թուրքի, Ղազախի, Շամշադինի, Նոյեմբերյանի և Իջևանի շրջանները)²¹:

Նայ-վրացական միացյալ ուժերի հաջող գործողությունները ոգևորում են Միջին և Ներքին Խաչենի (ներկայիս Կարկառ, Խաչեն և Թարթառ գետերի հովիտներ) իշխաններին, որոնք էլ սեփական ուժերով ազապագրում են իրենց երկրամասը²²:

Դիպարկվող ժամանակաշրջանում Արցախում գոյություն ունեցող իշխանություններից իրենց հզորությամբ փարբերվում էին երեքը՝ Վերին Խաչենը կամ Ծարա իշխանությունը, Միջին Խաչենը կամ Նաթերք իշխանությունը և Ներքին Խաչենը:

Վերին Խաչենը կամ Ծարա իշխանությունը, որտեղ իշխում էր Դուխյանների փոհմը, ընդունում էր Ջաքարյանների գերազահությունը: Միջին Խաչենի կամ Նաթերքի իշխանությունը, որի գահակալն էր արցախյան իշխանական (առան-

¹⁹ Խաչաթյանց Բ. Արաբացի մարտնագրերը Նայաստանի մասին. - Վիեննա, 1912 թ. - էջ 23 - 25: Թովմա Արծրունի նշվ. աշխ. - էջ 276-280, 313-323, 324-331, 348-356, 366-367: Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 35-36, 39-40, 63-73, 209-234, 301- 302, 313: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 105-113:

²⁰ Մարթեոս Ուտիայեցի ժամանակագրություն. - Երևան, 1991. - էջ 146: Մանանդյան Ն. նշվ. աշխ. - էջ 70-73, 307, 319: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 114-117: Авакян Р. указ. соч. - С. 13.

²¹ Կիրակոս Գանձակեցի Պարմություն Նայոց. - Երևան, 1961 թ. - էջ 162 - 163: Սյրեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պարմություն /թարգման. գրաբ. Ա.Արրահամյանի/. - Երևան, 1986. - 294, 295, 316:

²² Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 119-120:

շահիկ)²³ փոհմից Նասան «իշխանաց իշխանը» իշխում էր Նաթերքի, Նանդաբերդի, Խաչենաբերդի և Նավքախաղացի փարածքներում (ներկայիս Խաչենագետից մինչև Թարթառի հովիտ)՝ ներառյալ Նանդաբերդի, Դադիվանքի շրջակայքը): Ներքին Խաչենում (ներկայիս Կարկառ և Խաչեն գետերի միջնամաս) իշխում էր արցախյան իշխանական (առանշահիկ) փոհմից Նասան Զալալ-Դոլա իշխանը, որի կառավարման շրջանում երկրամասը փոքրասական և մշակութային վերելք ապրեց: Նա իրեն համարում էր «թագավոր բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի»²⁴ մի կարգավիճակ, որն ընդունում էին նույնիսկ վրաց թագավորները²⁵: XII – XIII դ.դ. հանդիսացան Արցախի իշխանությունների վերելքի ժամանակաշրջան:

Սակայն Արցախին վիճակված չէր երկարապես խաղաղություն: Ասպարեզ են իջնում մոնղոլ-թաթարները, որոնք, ի թիվս այլ փարածքների (Արրապարականի, Վրաստանի և այլն), գրավում են նաև Նայաստանը՝ այդ թվում Արցախ երկրամասը՝ կազմելով մեկ փոխարքայություն²⁶:

XIV դարի 80-ական թվականներին Անդրկովկաս են ներխուժում Լենկ Թեմուրի զորամիավորումները: 1386թ. զարնանը, գրավելով Թավրիզը և անցնելով Արաքս գետը, Լենկ Թեմուրի հորդաները փիրում են Արևելյան Նայաստանի մի շարք շրջանների, ներխուժում Արցախ, գրավում Վերին Խաչենը: Արշավանքները կրկնվում են դարի 90-ական թվականներին²⁷:

XVդ. սկզբներին Արցախ են ներխուժում կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերը, 80-ական թվականներին՝ Ոսկե Նորդայի խան Թոթխամիշի զորքերը:

²³ Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 129-198:

²⁴ Գանձասարի վանքի շինարարական արձանագրություն (XIII դար):

²⁵ Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 120-124:

²⁶ Կիրակոս Գանձակեցի նշվ. աշխ. - էջ 234-369, 312-358, 388-392:

²⁷ Առաքել Դավրիժեցի Պատմություն /թարգման. Վ.Առաքելյանի/. - Երևան, 1988. - էջ 490-491: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 137-138:

Չնայած վերոհիշյալ բոլոր հարձակումներին, Արցախի լեռնային մասերում իշխանական փոքր կարողանում են դիմակայել ճնշումներին՝ պահպանելով դարեր շարունակ երկրամասում գոյություն ունեցած պետական ինստիտուտների կենսունակ բեկորները²⁸:

XVI դարի սկզբներից մինչև XVII դարի 30-ական թվականների վերջը Նայաստանը ռազմական թափերաբեմ էր դարձել Առաջավոր Ասիայում քաղաքական գերիշխանության ձգտող Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: Դեռևս 1502թ. շահ Իսմայիլը, պարսության մարնելով ակ-կոյունլուներին և գրավելով մայրաքաղաք Թավրիզը, հիմք է դնում Սեֆյան պետությանը: Պետական կրոն հայտարարելով շիիզմը՝ նա պայքար է սկսում սուննիզմի հետևորդների դեմ: Սուննիզմը հովանավորող Թուրքիան, ընդունելով այս մարտահրավերը, ռազմական թափերաբեմ է դարձնում երկու պետությունների միջև զբնվող հայոց երկիրը, ներառյալ՝ Արցախ երկրամասը: Նայոց հողի վրա թուրք-պարսկական բախումները շարունակվում են մինչև 1640թ.: Կոստանդնուպոլսում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն Արևելյան Նայաստանը, ներառյալ՝ Սյունիքն ու Արցախը, անցնում են Պարսկաստանին: Այդուհանդերձ Արցախի մեծիքներն ունեին ներքին ինքնավարության կարգավիճակ և, ապավինած լեռնային անմարտչելի բարձունքներին, շարունակում էին պահպանել հայկական պետականության բեկորները²⁹:

XVIII դարի սկզբներին և հաջորդ փասանամյակներում մեծիքները հանդես էին գալիս որպես ազգային-ազատագրական շարժման առաջամարտիկներ: Տվյալ ժամանակաշրջանում պարսից պետությունը խարխուլվում էր ներքին երկպառակություններից ու աֆղանների հետ ձգձգվող պայքարագն-

²⁸ Ուլուբաբյան Բ.Ա. նշվ. աշխ. - էջ 265: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 139-142:

²⁹ Առաքել Դավրիժեցի նշվ. աշխ. - էջ 24-72, 83-141, 213-224, 443-446, 472-483, 490-504: Նայ ժողովրդի պատմություն /8 հատորով/ հատոր IV. - Երևան, 1972 թ. - էջ 81-116: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 143-150:

ներից, և նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել մելիքությունների իրավաքաղաքական կարգավիճակի փոփոխման համար: Օգտվելով հարմար առիթից, սկսում է ակտիվանալ նաև Պարսկաստանի դարավոր թշնամի Թուրքիան, որը, հրահրելով Դաղստանի ավարառու լեռնականներին, ավերիչ արշավանքների է մղում նրանց պարսկական փիրապետության փակ գրավող փարածքների վրա: 1722թ. գարնանը Դաղստանի լեռնականների մի սրվար խումբ, անցնելով ճորա պահակը (Դերբենդ), ավերում է Շամախի քաղաքը, որտեղից արշավանք է ձեռնարկում դեպի Արցախ, բայց ջախջախվում և նահանջում է ելման դիրքերը՝ Կուրի ձախ ավիր: Թշնամու դեմ միավորվում են Արցախ լեռնաստանի մելիքները³⁰: Նյուսիսային լեռնականների դեմ ինքնապաշտպանությունը փարերայնորեն վեր է ածվում պարսկական իշխանության դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական պայքարի՝ վերակերպելով արցախահայության պետականությունը³¹:

³⁰ Լեո Երկերի ժողովածու, հատոր 3, գիրք 2. - Երևան, 1973 թ. - էջ 118 - 122: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 152-153:

³¹ Եսայի կաթողիկոս Նասան Զալայան Պատմություն կամ յիշարակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից. - Շուշի, 1839 թ. - էջ 57-58: Թեյլունց Մ. Նայ իրավաքաղաքական, պետաիրավական միտքը Նայաստանի ազատագրման ծրագրերում /Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պայքարը 1722-1730 թ.թ. և հայկական պետականության վերականգնման ջանքերը/. - Երևան, 2003. - էջ 13:

Այս ժամանակաշրջանում համաարցախյան խնդիրները քննարկվում և լուծվում էին Նայկական ժողովում, որը հանդիսանում էր Արցախի ռազմա-քաղաքական միասնական իշխանության խորհրդանիշը: Ժողովները գումարվում էին պաշտպանական հուսալի կենտրոններում՝ սխնախներում, որտեղ հավաքվում էր ռազմա-քաղաքական և հոգևորական վերնախավը: Այն, որ այդ ժողովները դիտարկվում էին որպես արցախահայության ներկայացուցչական մաջմին վկայում են բազմաթիվ նյութեր (փես՝ Эзовъ Г. Сношения Петра Великого съ Армянскимъ народомъ. - СП/6/, 1898 г. - С. 367, 386-388. Արրահամյան Ա. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից. - Երևան, 1953 թ. - էջ 216: Սարգսյան Ս. Խաչենի ամրոցները. - Սփեփանակերպ, 2002 թ. - էջ 9-10, 155):

Այդ ամենը փետի էր ունենում Պետրոս I-ի հայրնի Կասպիական արշավանքին համընթաց, որով նախկինում սկզբնավորված և հետագայում ամրապնդված որպես հայ-վրաց-ռուսական ռազմաքաղաքական համագործակցության արդյունք ձևավորած դաշինքը դիվանագիտական ոլորտից անցնում է կոնկրետ գործողությունների՝ նպատակ ունենալով Նարավային Կովկասն ազատել Պարսկաստանի և Թուրքիայի փիրապետությունից և Ռուսաստանի հովանավորության փակ ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն: Սակայն դեպքերը զարգանում են ի վնաս հայ-վրացական զինակցության, հայերը միայնակ են մնում պարսիկների, թուրքերի և լեզգիների դեմ³²:

1723թ. արցախահայության համար սկսվում է փորձության նոր շրջան: Թուրքական իշխանությունները ամեն կերպ ձգտում էին հասնել Կասպից ծովի ափերին: Նայկական գորախմբերի կողմից թուրքական բանակին դիմադրությունն իր գազաթնակերին է հասնում 1727-1728թ.թ.³³: 1729-1731 թ. թ. դիմադրական շարժման գլխավոր օջախը Գյուլիստանի բերդն էր³⁴ (ներկայիս՝ ադրբեջանական գորքերի կողմից օկուպացված Շահումյանի շրջան):

Անհրաժեշտ է նշել, որ արցախահայության պայքարին զուգահեռ ընթանում էր թուրք նվաճողների դեմ ուրբի ելած իրանական ժողովուրդների պայքարը, որը ղեկավարում էր

³² Эзовъ Г. Сношения Петра Великого съ Армянскимъ народомъ. - СП/6/, 1898 г. - С. 428 - 430, 439 - 441. Արրահամյան Ա. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից. - Երևան, 1953 թ. - էջ 82 - 83, 125 - 130: Սարգսյան Ս. Խաչենի ամրոցները. - Սփեփանակերպ, 2002 թ. - էջ 102: Թեյլունց Մ. նշվ. աշխ. - էջ 12-15:

³³ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, том 3. - Ереван, 1978 г. - С. 19-20, 23-27.

Նայ ժողովրդի պատմություն /8 հատորով/, հատոր IV. - Երևան, 1972. - էջ 158-166: Սարգսյան Ս. նշվ. աշխ. - էջ 102: Թեյլունց Մ. նշվ. աշխ. - էջ 15-17:

³⁴ Բաֆֆի Երկերի ժողովածու, հատոր 10. - Երևան, 1964 թ. - էջ 164 - 170: Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. указ. кн. - С. 20. Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 151-163:

Պարսկաստանի նոր տիրակալ Նադիր շահը: Պարսկաստանում կատարվող իշխանափոխությանը զուգահեռ Արցախում ձևավորվում են վարչաքաղաքական նոր միավորումներ՝ Խանսայի մելիքությունները (Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքություններ), որոնք մտադրանքով անջատվում և հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նոր հանգրվաններ և հայ ազգային պետականության կրողներ: 1736 թ. Նադիր շահը ճանաչում է Խանսայի մելիքությունների ինքնավարությունը՝ նրանց ազատելով տեղական խաների կառավարումից և ինքնուրույնություն պալով ներքին հարցերում³⁵: Ունենալով որոշակի ինքնուրույնություն, այնուամենայնիվ, մելիքությունների կարգավիճակը շարքում կախված էր Պարսկաստանում տեղի ունեցող քաղաքական անցուղարձից: Նադիր շահի մահից հետո (1747թ.) Պարսկաստանում փլուզվում է կենտրոնաձիգ իշխանության համակարգը. խանություններն իրենց անկախ են հռչակում: Հաշվի չառնելով արցախահայության կամքը՝ խանություն է ձևավորվում նաև Արցախ-Ղարաբաղում՝ Փանահ խանի գլխավորությամբ³⁶: 1763 թ. Փանահ խանին փոխարինում է Իբրահիմ խանը: Այդ ամենը տեղի էր ունենում արցախահայության ըմբոստության պայմաններում, որը չէր հանդուրժում օտարի լուծը: Դժվարին այս ժամանակաշրջանում Արցախ-Ղարաբաղ է գալիս հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Նովսեփ Էմինը³⁷, որը մեծ հույսեր էր կապում Արցախի մելիքների հետ՝ նրանց մեջ տեսնելով ապագա միացյալ հայկական պետականության վերականգնման հիմնաքարը: Նյութը նկատվելով Գյուլիստանի մելիք Նովսեփի մոտ, նա փորձում էր միավորել մելիքների

³⁵ Մակար Բարխուդարեանց նշվ. աշխ. - էջ 199: Հայ ժողովրդի պայքարություն, հատոր IV. - Երևան, 1972. - էջ 180-186: Բաֆֆի Երկերի ժողովածու, հատոր 10. - Երևան, 1964. - էջ 162-164: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 165-168:

³⁶ Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 171-177:

³⁷ Иоаннисян А.Р. Иосиф Эмин. - Ереван, 1989. - 292 с.

Թելունց Մ.Մ. Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաքաղաքական միտքը. - Երևան, 1995. - էջ 9-64:

ուժերը, կազմել միասնական բանակ: Նովսեփ Էմինը ոգևորում է մելիքներին ու Գանձասարի կաթողիկոսին, որոնց ռուսամետ քաղաքականությունը մտադրում էր Իբրահիմ խանին, որը մի շարք դաժանություններ գործեց՝ ձգտելով կասեցնել մելիքների և Ռուսաստանի միջև ամրապնդվող կապերը: Սակայն այդ ամենը չխանգարեց, որ աշխուժանա Ռուսաստանի հետ կապող դիվանագիտական ճանապարհը³⁸:

XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին սկսվում է արցախահայության ազատագրական պայքարի և Ռուսաստանին միացման եզրափակիչ փուլը: 1805թ. մայիսի 14-ին Քյուրակցայի պայմանագրով Արցախ-Ղարաբաղը ընդունում է Ռուսաստանի հովանավորությունը³⁹: Սակայն Պարսկաստանը չի հաշտվում նման իրողության հետ⁴⁰, և սկսվում են ռուս-պարսկական պայքարազմները, որոնց արդյունքում 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքվում է Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը: Ի թիվս այլ տարածքների, Արցախ-Ղարաբաղը, որը տարածվում էր Արաքս գետից Կուրի աջափնյակով մինչև Վրաստանի սահմանները, անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ⁴¹: Ոչ շարք անց Պարսկաստանը Անգլիայի և Ֆրանսիայի դրոմամբ կրկին փորձում է տիրանալ այդ տարածքներին: Սկսվում է ռուս-պարսկական նոր պայքարազմ, որն ավարտվում է ռուսների հաղթանակով: 1828թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայում կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Արևելյան Նայաս-

³⁸ Արահամ Կրեյրացի Պարսկաստանի անցիցս իվրոց և Նաիր շահին պարսից. - Էջմիածին, 1870. - էջ 13: Ахмед-бек Дживаншир О политическомъ существовании карабагского ханства с 1747 по 1805 годъ - Шуша, 1901 г. - С. 20-66. Потто В. Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворения русскаго владычества. - Тифлис, 1902. - С. 4-11.

Բաֆֆի Երկերի ժողովածու, հատոր 10. - Երևան 1964 թ. - էջ 185 - 214: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 185-193:

³⁹ Ахмед-бек Дживаншир указ. соч. - С. 67-75.

⁴⁰ Потто В. указ. соч. - С. 12-36.

⁴¹ Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. - М., 1946 г. - С. 24 - 26.

տանը, այդ թվում՝ Արցախ-Ղարաբաղը, մտնում են Ռուսական կայսրության կազմի մեջ որպես առանձին հայկական վարչամիավոր, որը հետագայում վերաձևվում է Անդրկովկասում Ռուսական կայսրության վարչարարածքային միավորների կազմման գործընթացի արդյունքում⁴²: Այդ գործընթացն իր վերջնական տեսքն է ստանում 1867թ. դեկտեմբերի 9-ի Կանոնակարգի համաձայն, երբ Անդրկովկասը բաժանվում է 5 նահանգների՝ Քուբայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգների: Արևելյան Նայաստանի տարածքների մի զգալի մասը մտնում է Երևանի, իսկ մյուս մասը՝ Ելիզավետպոլի և Թիֆլիսի նահանգների մեջ: Արցախ-Ղարաբաղը հայտնվում է Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ, որի կենտրոն է ճանաչվում Ելիզավետպոլը (Գանձակը): Վարչարարածքային այս բաժանումը մնաց անփոփոխ մինչև 1917թ.⁴³:

1917 թվականի վերջին քայքայվեց Ռուսական կայսրությունը: 1918 թվականին, երբ Անդրկովկասը դուրս մնաց Ռուսաստանի պետա-իրավական տարածքից և այդ տարածաշրջանում կազմավորվեցին երեք անկախ պետություններ՝ Նայաստանի Նանրապետությունը, Ադրբեջանական Նանրապետությունը և Վրաստանի Նանրապետությունը, ամբողջ սրությամբ առաջացավ տարածքային վեճ⁴⁴:

Ադրբեջանը ձևավորվեց նկրտումներով հայկական պատմական հողերի հանդեպ, այդ թվում Արցախ-Ղարա-

բաղի՝ հայտարարելով վերջինս իր տարածքի մաս: Արցախահայությունը, հաշվի առնելով, որ Նայաստանի Նանրապետությունը կտրված է Արցախ-Ղարաբաղից և գտնվում է ծանր վիճակում, դիմագրավելով թուրքական հարձակումներին, ի վիճակի չէ գործուն օգնություն ցուցաբերել իրեն թուրքական իշխանությունների կողմից սատարվող Ադրբեջանական Նանրապետության նկրտումների դեմ պայքարում⁴⁵, որոշեց ինքնուրույն կազմակերպել և իրականացնել իր պայքարը՝ քաղաքական զարգացման հայկական ուղղվածության ուղեծրում: 1918թ. հուլիսի 22-ին Ղարաբաղի Ժողովրդական ներկայացուցիչների 1-ին համագումարը Ղարաբաղը հռչակեց ինքնուրույն քաղաքական-վարչական միավոր, կազմավորեց Ղարաբաղի Նայկական Ազգային Խորհուրդը և Ղարաբաղի Ժողովրդական կառավարությունը⁴⁶: Ըստ էության, նախաձեռնվեց Արցախ-Ղարաբաղի անկախ պետականության հիմնադրումը: Ստեղծվեց ազգային բանակ՝ հաղթահարելով Ադրբեջանի բոլոր նկրտումները:

Ադրբեջանական Նանրապետությունը, ձգտելով ենթարկել Արցախ-Ղարաբաղն իր իշխանությանը, ամեն կերպ փորձում էր ճնշել հայ ժողովրդի ոգին և ինքնությունը: Սակայն դա նրան այդպես էլ չհաջողվեց:

Արցախահայությունը չէր ընդունում Ադրբեջանական Նանրապետության իշխանությունը: Ռազմական գործողություններն անարդյունավետ էին, ղարաբաղյան զորախմբերը հուժկու դիմադրություն էին ցույց տալիս: Ղարաբաղում իրական իշխանությունը Ղարաբաղի Նայկական Ազգային Խորհրդի և Ղարաբաղի Ժողովրդական կառավարության ձեռքում էր⁴⁷:

⁴⁵ Նարությունյան Ա.Ն. Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները. - Երևան, 1984. - էջ 65-331: Բալայան Վ. նշվ. աշխ. - էջ 275-277, 296-300:

⁴⁶ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. XVI - XVII, 13-15. Хуршудян Л. указ. соч. - С. 9-10.

⁴⁷ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 18, 19, 23, 26-28, 427-432, 447-448, 452-456. Хуршудян Л. указ. соч. - С. 8-12.

⁴² Тунян В.Г. Россия и армянский вопрос. - Ереван, 1998. - 3-29, 45.

⁴³ Шахатунян А. Административный передел закавказского края. - Тифлис, 1918 г. - С. 65 - 70.

Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. Сборник документов и материалов /отв. ред. В.А.Микаелян/. - Ереван, 1992. - С. XII - XIII.

⁴⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. XIII.

Хуршудян Л. Истина - единственный критерий исторической науки. - Ереван, 1989. - С. 8-9. Барсегов Ю. "О двойных стандартах" в подходе к современным конфликтам (Как Азербайджан привлекает Россию на свою сторону в решении карабахской проблемы). - Рязань, 1997. - С. 19-54.

Հայկանշական են Ղարաբաղի ժողովրդական ներկայացուցիչների համագումարների հերևյալ որոշումները. 1918 թ. սեպտեմբերի 6-ին 2-րդ համագումարը մերժեց Ադրբեջանի կառավարության և թուրքական զորքերի հրամանատարության կողմից ներկայացված պահանջը՝ մտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ⁴⁸; 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին 3-րդ համագումարը հրաժարվեց կապարել թուրքական հրամանատարության կորուկ պահանջը՝ զինաթափվել և մտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ⁴⁹; 1919 թ. փետրվարի 19-ին 4-րդ համագումարը մերժեց ադրբեջանական կառավարության վերջնագիրը (ուլտիմատումը) Ադրբեջանական Հանրապետության իշխանության ճանաչման մասին⁵⁰; 1919 թ. ապրիլի 23-ին 5-րդ համագումարը կորուկ մերժամբ պատասխանեց նույն պահանջով ադրբեջանական կառավարությանը ստորագրող անգլիական զորքերի հրամանատարության վերջնագրին⁵¹:

Այս դիմակայությունը շարունակվեց մինչև 1921 թվականը, երբ արդեն Խորհրդային Ադրբեջանը՝ Ադրբեջանական ՄՍՀ-ն, պաշտոնապես հրաժարվեց իր պահանջներից «վիճելի» տարածքների հանդեպ (այդ թվում և Արցախ-Ղարաբաղի հանդեպ) Հայկական ՄՍՀ-ի օգտին (1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ի Ադրբեջանական ՄՍՀ-ի Նեդկոմի Դեկրետը): 1921 թվականի հունիսի 12-ի Հայաստանի Ժողովուրդի Դեկրետով Հայկական ՄՍՀ-ն Ղարաբաղը հռչակեց իր տարածքի անբաժանելի մաս⁵²: Դրանով իսկ ամրագրվեց Արցախ-Ղարաբաղի իրավաբանական պարկանելիությունը Հայկական ՄՍՀ-ին:

Այսպիսով, երկու պետությունների իրավասու մարմինների կողմից հայտարարվեց և իրավաբանորեն ձևակերպվեց միջազգային համաձայնագիր՝ կամավոր հայտարարված հռչակագրերի միջոցով: Ըստ էության, դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված փարածքային վեճը սպառված է:

Սակայն հետագայում պարզ դարձավ, որ այս փաստը չէր կարելի դիտարկել որպես արդարության վերջնական հաղթանակ, քանի որ հետագայում քաղաքական դիրքորոշումներում որոշ փոփոխությունների ուժով, Ադրբեջանը, գործադրելով իր դիվանագիտության «հնարամիտ» միջոցները, խաղաղով բուլշևիկյան Ռուսաստանի զգայալարերի վրա, որը մոլեգնությամբ տարված էր համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության գաղափարով, հասավ Արցախ-Ղարաբաղի կարգավիճակի վերանայմանը. 1921 թվականի հուլիսի 5-ի ՌԿԿ (բ) ԿԿ Կավբյուրոյի Որոշմամբ Արցախ-Ղարաբաղը արհեստականորեն միացվեց Ադրբեջանին⁵³: Արհեստականորեն՝ որովհետև հաշվի չէր առնվել այդ տարածքի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի կամքը՝ զտնվել հայկական պետականության ուղեծրում⁵⁴:

Որոշումը դարձավ Ադրբեջանին Արցախ-Ղարաբաղի բռնի վարչական ենթակայության հիմքը, որով պայմանավորվեց արցախահայության ճակատագրի 70 տարին (1921-1991 թ.թ.):

Այսպիսով, Արցախ-Ղարաբաղի տարածքը ոչ իրավաչափ, բռնի կերպով միացվեց Ադրբեջանին, և դրանով հերթական անգամ խաթարվեց հայ ժողովրդի ազգային և տարածքային միասնությունը:

Ռուսաստանյան կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի Կավբյուրոյի Որոշումը հենց

⁴⁸ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 25-26.

Хуршудян Л. указ. соч. - С. 10.

⁴⁹ Хуршудян Л. указ. соч. - С. 10.

⁵⁰ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 79-80, 117-120.

Хуршудян Л. указ. соч. - С. 12.

⁵¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 162-164.

Хуршудян Л. указ. соч. - С. 14.

⁵² Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 600-608, 623-637.

Хуршудян Л. указ. соч. - С. 19-29, 31-32.

⁵³ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. XVIII-XIX, 30-40, 640-651.

⁵⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 190-197.

սկզբից չունեի ոչ մի իրավական հիմք, իրավաբանական ուժ, քանի որ երրորդ պետության կուսակցական մարմինը իրավասու չէր լուծել միջպետական փարածքային հարց, վերաձևել ինքնիշխան պետության սահմանները՝ ուրնահարելով Արցախ-Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը, ազատ ապրելու իրավունքը: Ներկաբար, Ռոշման հիման վրա և դրա կայացումից հետո կատարված բոլոր գործողությունները չունեն և չունեն իրավական հիմք: Դա, առաջին հերթին, վերաբերում է 1923 թվականին կատարված փարածքների ձևմանը, երբ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, «ճշտելով» Լեռնային Ղարաբաղի փարածքը, որն օժտվում էր մարզային ինքնավարությամբ, դուրս թողեց նրա փարածքից բուն հայկական հողեր, այդ թվում Նայկական ՄՍԿ-ի փարածքին հարող և մերձակա՝ Զանգեյլանի (պատմ. Կովսական), Զեբրայիլի (պատմ. Կուրախպին), Կուբաթլուի (պատմ. Քաշունիք), Քելբաջարի (պատմ. Վայկունիք-Ծար), Դաշքեսանի (պատմ. Կողթ), Գեյրաբեկի (պատմ. Փառխոս), Շամբորի (պատմ. Գարդման), Խանլարի (պատմ. Կողթ-Շակաշեն) և Շահումյանի (պատմ. Մեծվենք-Ծավդեք-Գյուլխարան) շրջանների փարածքները, որտեղ հայերը կազմում էին տեղի բնակչության գերակշռող մեծամասնությունը: Ոչ շատ անց՝ այն պատրվակով, թե քուրդ ազգաբնակչությամբ շրջանները պետք է ներառվեն միասնական օկրուգում, սրեղծվեց Քուրդիստանի ազգային օկրուգը (Կարմիր Քուրդիստան)՝ արհեստական միջանցք մի քանի կիլոմետր լայնությամբ այնտեղ, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղն ուներ ընդհանուր սահման Նայկական ՄՍԿ-ի հետ: Ներազայում, 30-ական թվականների սկզբին, Քուրդիստանի ազգային օկրուգը լուծարվեց: Այս ճանապարհով Լեռնային Ղարաբաղի փարածքից առհանվեց նաև Լաչինի շրջանը (պատմ. Նարձլանք-Աղահենք-Քաշաթաղ) և առաջացավ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ)⁵⁵:

⁵⁵ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 650, 668-670.

Ինչի՞ հանգեցրեց փարածքի նման մասնափուլը: Առաջինը նրան, որ Արցախ-Ղարաբաղի կոմպակտ հայ ազգաբնակչությունը զրկվեց իր ընդհանրությունից, երկրորդը՝ Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները առավելագույնս հեռացվեցին Նայկական ՄՍԿ-ի սահմաններից:

Ադրբեջանի ղեկավարության գործողությունների անիրավաչափությամբ էր պայմանավորված այն, որ հետագայում նա դիմում էր բռնի մեթոդների, որպեսզի ճնշի, լռեցնի, հնազանդության մեջ պահի արցախահայությանը, որը երբեք չէր համակերպվում իրենից ազատությունը, պատմությունը, ազգային միասնության իրավունքը, անվտանգ գոյության իրավունքը, կյանքի իրավունքը խլելու հետ: 70 փարիների ընթացքում (1921 - 1991 թ.թ.) դա դրսևորվում էր հայերի նկատմամբ քաղաքական, մշակութային, սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում հետևողականորեն իրականացվող կեղեքման, խտրականության պետական քաղաքականությամբ, չարագործություններով, անօրինականություններով, բռնություններով, կյանքի բոլոր բնագավառներում այնպիսի պայմանների սրեղծմամբ, որոնք ոչ միայն ի չիք էին դարձնում ԼՂԻՄ «հռչակված ինքնավարությունը», այլև ունեին աղետալի հետևանքներ հայ էթնոսի պահպանման տեսանկյունից, ժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխմանն ուղղված քաղաքականությամբ, տեղահանությամբ, ցեղասպանությամբ⁵⁶:

Այդ 70 փարիներին ամբողջ հայ ժողովուրդը թե՛ Նայաստանում, թե՛ Արցախում չէին համակերպվում այդ Ռոշման հետ և պահանջում էին փոխել սրեղծված իրա-

⁵⁶Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. 657.

Барсегян Х. Истина дороже... /к проблеме Нагорного Карабаха/. - Ереван, 1989. - С. 87-103. Карсеши А. Конфликты между народами и пути их преодоления /к проблеме Нагорного Карабаха/. - Ереван, 1990. - 32-46. Сумгаит ... Геноцид ... Гласность? - Ереван, 1990. - 87 с. Бальян Г. Нагорный Карабах и национальные конфликты в Союзе в свете прав человека. - Ереван, 1991. - С. 9-60. Խոջաբեկյան Վ. Արցախը փորձության ժամին. - Երևան, 1991. - էջ 42-80, 94-152, 206-225:

վիճակը՝ վերականգնելով պարմական իրողությունը: Սակայն գոյություն ունեցող ԽՍՀՄ-ի քաղաքական համակարգն անողոր էր և անվերապահորեն ճնշում էր ցանկացած այլախոհություն, մարդու իրավունքների պաշտպանության ցանկացած շարժում, որակելով դրանք որպես ազգայնամոլություն, հակասովետական գործունեություն⁵⁷:

Սակայն ազատարենությունը, անվտանգ, պաշտպանված գոյության ապահովման ձգտումը սահման չունեն: Բարձրանում էին նոր համաժողովրդական շարժման ալիքներ: Արցախահայությունը ընդդիմանում էր, հեղափոխականորեն պաշտպանում իր ինքնորոշման իրավունքը, որն ամրագրված է միջազգային իրավունքում որպես հիմնարար սկզբունք⁵⁸:

Իր գործողություններն իրականացնելով թե՛ գոյություն ունեցող ԽՍՀՄ-ի օրենսդրության և թե՛ միջազգային իրավունքի ոգուն ու փառին համապատասխան⁵⁹, 1991թ. դեկ-

⁵⁷ Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. указ. кн. - С. XXI-XXIII. Барсегян Х. Истина дороже... /к проблеме Нагорного Карабаха/кн.2. — Ереван, 1991. — С. 3-56, 69-71, 83, 149.

⁵⁸ Барсегян Х. Истина дороже... кн.2. — С. 151-163, 181-183.

⁵⁹ 1990 թ. ապրիլի 3-ին ընդունվել էր «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքը, որի 3-րդ հոդվածի ուժով այդ իրավունքը վերապահվում էր նաև միութենական հանրապետությունների կազմում գրնվող ինքնավար միավորումներին՝ ինքնավար հանրապետություններին, ինքնավար մարզերին և օկրուգներին: Միջազգային իրավունքի սկզբունքները իմաստավորող միջազգային-իրավական ակտերը (ՄԱԿ-ի Կանոնադրություն, ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համաձայն պետությունների միջև համագործակցությանը և բարեկամական հարաբերություններին վերաբերող միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին 1970 թ. Նոյակազիր, ԵԱՀԿ-ի՝ 1975 թվականի օգոստոսի 1-ի Եզրափակիչ Ակտ) սահմանում են ինքնորոշման իրավունքի իրականացման հստակ մեխանիզմներ՝ ամրագրելով գործողությունների իրավաչափության փրամաբանությունը և սահմանները:

Արցախահայությունն իր գործողություններն իրականացրել է վերոհիշյալ ակտերին համապատասխան (մանրամասն տես՝ Ա.Զալինյան Լեռնային Ղարաբաղ. իրավական թե՛ քաղաքական դիմակայություն // «Երկիր» թերթ, 2001 թ. մարտի 27,28 թիվ 55 և 56):

տեմբերի 10-ին արցախահայությունը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետություն՝ անկախ պետության սրելծման մասին, ինչն ամրագրվեց ԼՂՏ պետական անկախության մասին Նոյակազրում (6.01.1992 թ.):

Սակայն սրանով չավարտվեց արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը՝ այն թևակոխեց նոր փուլ: Ադրբեջանի կողմից պարտադրված պարտերազմում պետք էր պաշտպանել ձեռք բերված ազատությունը, անկախությունը: Դա հնարավոր եղավ ամբողջ հայության ջանքերով՝ բազմաթիվ զոհերի և զրկանքների գնով: Պայքարելով իր ազատության և անկախության համար, ազատագրելով պարմական հայրենիքի փարածքների մի մասը՝ արցախահայությունը իր պարմական զարգացման փեսանկյունից ևս մեկ անգամ ընդգծեց իր ազատարենությունը, վճռականությունը՝ դրսևորելով անկոտրուն կամք և ոգու գորություն:

Այսօր ԼՂՏ նորանկախ պետությունը, ուրույն փեղ զբաղեցնելով փարածաշրջանի քաղաքական դաշտում, հաստատուն քայլերով ապացուցել է իր կենսունակությունը՝ սրելծելով իր իրավագորության փակ գրնվող ամբողջ փարածքում էֆեկտիվ գործող իշխանության համակարգ, որի հիմքում ընկած են ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետության սկզբունքները: Դրանով իսկ արցախահայությունը փաստել և փաստում է իր վճռականությունը անկախ պետականության պայմաններում կերտել ապագան Ժողովրդավարության, իրավունքի և քաղաքակրթության այն արժեքների հիման վրա, որոնք ապահովում են ազատությունը, անվտանգությունը, պաշտպանվածությունը, կայունությունը, օրինականությունը, բարեկեցությունը և կայուն զարգացումը՝ արժեքներ, որոնք դարեր շարունակ դավանել է արցախահայությունը՝ դրսևորելով անկոտրուն կամք և ոգու գորություն, որի վկան է պարմությունը, նախնիների հերոսական պայքարը, բարեպաշտ և իմաստուն գործելակերպը, կառավարումը և, իհարկե, դարերի ընթացքում ձևավորված հայ իրավական միտքը, որը շարավիղվելով և գործադրվելով

Արցախում հասել է մինչև մեր օրերը ու ներդաշնակվել ժամանակակից համաշխարհային իրավական արժեքներին:

Խոսելով դարերի ընթացքում ձևավորված հայ իրավական մտքի մասին՝ նախ և առաջ անհրաժեշտ է ընդգծել այն մեծ դերակատարությունը, որ ունեցել է Նայ առաքելական եկեղեցին եկեղեցական և աշխարհիկ կյանքի կանոնակարգման, հայոց պետականության կորստի պայմաններում հայապահպանման գործում: Առավել ուշագրավ են Աշտիշապի (356 թ.) և Շահապիվանի (444 թ.) եկեղեցական ժողովներում ընդունված՝ հոգևոր-եկեղեցական և աշխարհիկ կյանքը կարգավորող կանոնները, որոնցից շարերը հետագայում տեղ գտան Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի «Կանոնական Սահմանադրություն»-ում:

Նովհաննես Օձնեցու «Նայոց կանոնագիրք»-ը (VIII դար), Ալավկա որդի Դավթի «Դարասարանագիրք»-ը (XII դար), Մխիթար Գոշի «Դարասարանագիրք»-ը (XII դար), Սմբատ Սպարապետի «Դարասարանագիրք»-ը (XIII դար), Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը /հայկական պետության Սահմանադրության նախագիծը/ (XVIII դար)՝ սրանք են հիմնականում այն իրավական հուշարձանները⁶⁰, որոնք հնարավորություն են տալիս պարզելու հայոց սովորության թագմահազարամյա իրավունքը, անցյալի իրավական միտքը, հոգևոր, հասարակական, պետական և իրավական արժեքները, իմաստություն քաղելով դրանցից՝ համադրել ժամանակակից իրավական իրողությունների հետ:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Մխիթար Գոշի «Դարասարանագիրք»-ը և Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը:

Մխիթար Գոշը (1130-1213 թ.թ., ծնվել է Գանձակում) «Դարասարանագիրք»-ը⁶¹ գրել է XII դարի 80-90-ական թվականներին Աղվանքի կաթողիկոս Ստեփանոսի խնդրանքով (Կաթողիկոսությունը ձևավորվել էր դեռևս 552 թվականին): Դա պարզապես այն ժամանակաշրջանն էր, երբ հայ-վրա-

ցական ռազմաքաղաքական համագործակցության արդյունքում Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների կողմից գլխավորած հայ-վրացական զորքերը ազատագրում են Գարդմանը, Տավուշը, Գագը, Շամքորը, Վերին Խաչենը, ինչը ոգևորում է Միջին և Ներքին Խաչենի իշխաններին, որոնք էլ սեփական ուժերով ազատագրում են իրենց երկրամասը, և XII-XIII դարերը դառնում են Արցախի իշխանապետությունների վերելքի ժամանակաշրջան:

Ընդհանուր առմամբ, Մխիթար Գոշի հիմնական նպատակն էր արթնացնել հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը:

Դարասարանագիրքը սահմանում է թե՛ հոգևոր-եկեղեցական կանոններ, թե՛ աշխարհիկ իրավանորմեր: Աշխարհիկ իրավանորմերը վերաբերում են պետական, քրեական և քաղաքացիական իրավունքներին, դարասարանակազմությանը և դատավարությանը, դատավորի, մեղադրողի և մեղադրյալի կարգավիճակին:

Գոշը սահմանում է այնպիսի դրույթներ, որոնք արդիական են առ այսօր: Մասնավորապես, նա նշում է մարդու բնական իրավունքների մասին: Ըստ Գոշի, բնական իրավունքը ենթադրում է նախ և առաջ մարդու ազատությունը, եկեղեցական և քաղաքացիական օրենքները ծագում են բնական և աստվածային օրենքների հիման վրա, և եթե բնական ու աստվածային օրենքները անկախ են մարդու կանքից և մնում են անփոփոխ, ապա եկեղեցական և քաղաքացիական օրենքները փոխվում են հասարակությունում կարարվող փոփոխություններին համընթաց:

Լինելով միապետական կառավարման ձևի կողմնակից՝ Գոշն առաջին անգամ սահմանում է պետական ինքնիշխանության հասկացությունը և նշում դրա դրսևորման երկու հիմնական հարկանիշները՝ պետական իշխանության լիակատար ինքնուրույնություն պետության ներսում և անկախություն արտաքին հարաբերություններում:

Օրենքը հռչակվում է պարտադիր բոլորի համար՝ հասարակության ստորին խավերից մինչև թագավոր:

⁶⁰ Авакян Р. указ. соч. - С. 13-14, 59-154, 233-641.

⁶¹ Авакян Р. указ. соч. - С. 233-439.

Դաբասարանագրքում հասարակ ուշադրություն է դարձվում բնակչության սպորին խավերի պաշտպանվածությանը, սահմանվում են մի շարք նորմեր, որոնք արգելում են ավաբարհիրոջը բռնություն և այլ անօրինական գործողություններ կատարել:

Մխիթար Գոշը աշխարհիկ իշխանության հետ մեկտեղ կարևորում է եկեղեցական իշխանությունը: Նա սահմանում է աշխարհիկ և եկեղեցական իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունների հստակ կարգ՝ ամրագրելով, որ եկեղեցին կարող է մասնակցել աշխարհիկ խնդիրների քննարկմանը:

Դաբասարանագրքում տեղ գրած քրեաիրավական նորմերը ուշադրություն են գրավում իրենց մարդասիրությամբ: Քրեական պատասխանատվության հարցում Մխիթար Գոշը սահմանում է երկու հիմնական սկզբունք՝ մեղավորություն և անմիջական պատասխանատվություն:

Քրեական պատասխանատվության սահմանման ժամանակ Գոշը կարևորում է հետևյալ գործոնների հաշվի առնման անհրաժեշտությունը. հանցագործություն կատարողի անձը բնութագրող հանգամանքները, հանցագործության կատարման դրդապատճառներն ու մեթոդները և հանցագործության արդյունքում առաջացած հետևանքները: Առանձնահատուկ ընդգծում է հանցավոր արարքի և քրեական պատասխանատվության միջև համաչափության ապահովումը՝ երևույթ, որին մեծ ուշադրություն են դարձնում արդի քրեական իրավունքում: Ըստ Մխիթար Գոշի, քրեական պատժի նպատակը պետք է լինի ոչ թե ֆիզիկական ներազդեցությունը, այլ վերադասարակումը, ուղղումը: Դաբասարանագրքում Գոշն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում դատավորի կարգավիճակին, նրա անկաշառությանը, ազնվությանը, անկողմնակալությանը:

Մխիթար Գոշի Դաբասարանագրքի նշանակությունը հնարավոր չէ գերազնահատել: Այն ոչ միայն կիրառվեց Աղվանքում և ամբողջ Հայաստանում ու այլ երկրների հայկական համայնքներում, այլև նախապատրաստեց հայոց պետա-

կանության վերականգնման գաղափարական և իրավական հիմքը⁶²:

Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը⁶³ որպես հայկական պետության Սահմանադրության նախագիծ, վստահորեն կարելի է համարել հայ իրավական մտքի կոթող, XVII-XVIII դարերում Ռուսսոյի, Լոքբի, Մոնթեսքյոյի և այլ առաջավոր գործիչների կողմից Եվրոպայում ձևավորված նոր ժողովրդավարության գաղափարախոսության փայլուն դրսևորումներից մեկը: Այն գրվել է (1773-1783 թ.թ., նախաբանը և հիմնական սկզբունքները գրվել են 1773-1774 թ.թ.⁶⁴) շար ավելի վաղ, քան աշխարհում առաջինը համարվող ԱՄՆ-ի Սահմանադրությունը (1787 թ) և Ֆրանսիական Նանրապետության Սահմանադրությունը (1798թ.):

Բաղկացած լինելով երկու մասից՝ պարմաիրավափիլիսոփայական նախաբանից և Սահմանադրության նախագծից, որում սահմանվում էին Հայաստանի պետական կարգը և օրենսդրության հիմնադրույթները, «Որոգայթ փառաց»-ում առաջին անգամ հայ իրավական մտքի պարմության մեջ համակարգված և հետևողականորեն նյութականացված են ժողովրդավարական պետության գաղափարախոսության հոգևոր, քաղաքական և իրավական կողմերը՝ հաշվի առնելով մեր ազգային առանձնահատկությունները: Այն փոքրված է ասարվածաշնչյան զորությամբ, Հայ առաքելական եկեղեցու դարերի իմաստությամբ, հայոց սովորույթային իրավունքով, հայ իրավական մտքի ձեռքբերումներով, օրենքի գերակայության, իրավունքի, արդարության և բարոյականության միասնության, հասարակության իրավական և բարոյական

⁶² Авакян Р. указ. соч. - С. 239-242.

⁶³ Авакян Р. указ. соч. - С. 551-641.

Որոգայթ փառաց /թարգման. գրաբ. Պ.Խաչատրյանի/. - Երևան, 2002. - 296 էջ:

⁶⁴ Авакян Р. указ. соч. - С. 554, 562.

Թելունց Մ.Մ. Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաքաղաքական միտքը. - Երևան, 1995. - էջ 127-129:

հիմքերի անասանության ապահովման անհրաժեշտության գաղափարով:

Մահմանադրության նախագիծը սկսվում է հետևյալ բառերով. «Ճանաչեցինք ու մեր ճանաչածը հաստատեցինք, որ մեր Աղվանից աշխարհից, որպեղից արևն է ծագում...»⁶⁵: Շահամիրյանի պարկերացումները հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել նրա գործունեությունը և այն պարմական ժամանակաշրջանն ու իրադարձությունները, որոնց պարագայում նա գրում էր իր աշխատությունը:

Շահամիր Շահամիրյանը ծնվել է 1723 թ. Նոր Ջուղայում (Պարսկաստան): Ներագայում ընդամենը փեղափոխվել է Նոդկաստան՝ Մադրաս քաղաք, որպեղ էլ գրվել է «Որոգայթ փառաց»-ը: Նրա կյանքն ու գործունեությունը փոքրված են հայրենասիրությամբ և փափագով՝ փեսնել անկախ հայկական պետություն:

Շահամիրյանը եղել է XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական շարժման ակնավոր գործիչներից մեկը: XVIII դարի 60-70-ական թվականներին նա պարբերական ամուր կապ էր պահում Նայոց կաթողիկոս Ղուկասի, Գանձասարի կաթողիկոս Նովհաննեսի, Արցախ-Ղարաբաղի մելիքների, վրաց թագավոր Իրակլի II-ի հետ՝ հորդորելով նրանց ղեկավարել հայ ազգային-ազատագրական շարժումը⁶⁶:

Ինչպես գրում է Շահամիր Շահամիրյանը Գանձասարի կաթողիկոս Նովհաննեսին (1779 թ. հունվարի 15). «Նայերը դեռևս չեն հասել այն վիճակին, ինչ հրեաները, եզիպացիները կամ հույները, նրանց մոտ դեռևս կա մասնակի ազգային իշխանություն, խոսքը Ղարաբաղի մելիքների մասին է, որը պետք է պաշտպանել թուլացումից և անկումից...»⁶⁷:

⁶⁵ Որոգայթ փառաց նշվ.աշխ. - Երևան, 2002. - էջ 74:

⁶⁶ Авакян Р. указ. соч. - С. 551-552, 555, 557.

Թելունց Մ.Մ. Նայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաբաղաբական միտքը. - Երևան, 1995. - էջ 98-107:

⁶⁷ Авакян Р. указ. соч. - С. 561.

Նայրնի է, որ Շահամիր Շահամիրյանի մտերիմ զինակիցներն էին Մովսես Բաղրամյանը⁶⁸ և Նովսեփ Էմինը⁶⁹: Այն նույն Նովսեփ Էմինը, որը, լինելով հայ-վրաց-ռուսական ռազմաքաղաքական դաշինքի, հայ-վրացական միացյալ պետության ջարագովը, Արցախ-Ղարաբաղի համար ծանր ժամանակաշրջանում, երբ Խամսայի մելիքությունները, հանդիսանալով հայ ազգային պետականության կրողներ, գրնվում էին Պարսկաստանի հետ դիմակայության մեջ, այցելելով Արցախի մելիքներին և Գանձասարի կաթողիկոսին, որոնց ռուսամետ քաղաքականությունը մտահոգում էր Իբրահիմ խանին, ոգևորում է նրանց՝ փորձելով միավորել մելիքների ուժերը, կազմել միասնական բանակ և միահամուռ ուժերով պայքարել պարսկական լուծը թոթափելու համար, ինչը և հետագայում փեղի ունեցավ:

Շահամիր Շահամիրյանը, նրա որդի Նակոբ Շահամիրյանը, Մովսես Բաղրամյանը, Նովսեփ Էմինը և նրանց մյուս զինակիցները, փեսնելով Արցախի մելիքների մեջ ապագա միացյալ հայկական պետականության վերականգնման հիմնաքարը, համակված էին գաղափարով՝ Արցախի մելիքությունների փարածքում սրեղծել ազգային պետություն, որի փնտրեսական և ռազմական հզորությամբ պետք է ազատագրվեր ամբողջ Նայաստանը⁷⁰: Այս միտքն էր, որ արտացոլվել էր Շահամիրյանի վերոհիշյալ խոսքերում. «Ճանաչեցինք ու մեր ճանաչածը հաստատեցինք, որ մեր Աղվանից աշխարհից, որպեղից արևն է ծագում...»: Եվ այդ Նայաստանի համար էր Շահամիրյանը իր զինակիցների օգնությամբ սրեղծել հայ իրավական և քաղաքական մտքի այն կոթողը, որի անունն է «Որոգայթ փառաց», որն իր մեջ ներառեց հայի հոգևորը, ոգին, ազատամտությունը, բարե-

⁶⁸ Թելունց Մ.Մ. Նայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաբաղաբական միտքը. - Երևան, 1995. - էջ 108-123:

⁶⁹ Авакян Р. указ. соч. - С. 551-552.

Թելունց Մ.Մ. նշվ.աշխ. - էջ 65-96, 98-107:

⁷⁰ Авакян Р. указ. соч. - С. 555.

պաշտությունը, նախնիների իմաստությունը, քաղաքակրթության, XVIII դարի եվրոպական ժողովրդավարական մտքի իրավափիլիսոփայական նվաճումները:

Շահամիր Շահամիրյանի Սահմանադրությունը վարահորեն կարելի է անվանել հանրապետական կառավարման ձև ունեցող ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետության սահմանադրության նախափայ, որի հիմքում ընկած են ժողովրդի կողմից պետական իշխանության ընտրովության և վերահսկելիության սկզբունքները: Սահմանված է ընդհանուր, հավասար ընտրական իրավունք: Պետական իշխանության կազմավորման հիմքում դրված է իշխանությունների տարանջատումը: Սահմանադրությունում սահմանված են հանրապետական և տեղական իշխանության մարմինների ձևավորման կարգը, դրանց գործառնությունը և լիազորությունները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում կրթության, առողջապահության, երկրի պաշտպանունակության հարցերին, պետական պաշտոնյաների հարկանիշներին և նրանց կարգավիճակին, դատարանակազմությանը, դատավարությանը և դատավորների անձին ու կարգավիճակին, հարկային համակարգին և պետության ու հասարակության միջև ներդաշնակ փոխհարաբերությունների ապահովմանն ուղղված այլ հարցերին:

Օրենքի գերակայություն՝ սա է այն գերնպատակը, որը, ինչպես Շահամիրյանն է ասում, հնարավորություն կրա «ազատ լինել, հավասար կերպով թագավորել ձեր երկրում, ազատորեն տեր լինել ձեր սրացվածին», հետևաբար՝ «ձեզ համար ընտրեք բարի օրենքներ՝ ապրելով և կախման մեջ մնալով ձեր օրենքներից, քանզի ոչ ոք իրավունք չպիտի ունենա իշխելու ձեզ, բացի ձեր օրենքներից»⁷¹:

Շահամիրյանը, հիմնվելով մարդու բնական իրավունքների վրա, հետևողականորեն զարգացնում է մարդկանց ազատության և իրավահավասարության սկզբունքները:

Սահմանադրությունում ամրագրված են դրույթներ, որոնք մինչ այսօր արժեքավոր են: Խոսքը վերաբերում է մարդու իրավունքների լայնածավալ և բովանդակային սահմանումներին և դրանց պաշտպանության մեխանիզմներին, մասնավորապես՝ խոսքի, մտքի, խղճի և դավանանքի ազատության իրավունքին, ազատ տեղաշարժվելու իրավունքին, սոցիալական ապահովության իրավունքին, ազգերի և ժողովուրդների ազատությանը և իրավահավասարությանը, երկրի տարածքում բնակվող բոլոր էթնիկական խմբերի սովորույթների և ավանդույթների հարգմանը և այլն:

Տարանջատելով և սահմանելով պետության և եկեղեցու միջև փոխհարաբերությունները՝ Սահմանադրությունում առանձին կետով ընդգծվում է Նայ առաքելական եկեղեցու դերի կարևորությունը ազգի պահպանման գործում՝ նշելով հետևյալը. «Մեզ համար պարվելի է Նայաստանյաց սուրբ եկեղեցու աստվածապաշտության կարգը, որը մեզ է ավանդվել մեր սուրբ առաքյալներ Թադևոսի և Բարթողիմեոսի կողմից՝ մինչև այսօր շառավիղվող հաջորդությամբ. նրա ավանդն է մեզ Նայոց հայրապետության ծայրագույն աթոռը՝ լուսակառույց Սուրբ Էջմիածին եկեղեցին Վաղարշապատում գլխավորությամբ Նայոց մաքրագարդ Նայրապետի»⁷²:

Սահմանադրությունում, բացի սահմանադրական նորմերից, ամրագրված են նաև քաղաքացիական, քրեական, վարչական, ֆինանսական, աշխատանքային և այլ իրավունքներին վերաբերող նորմեր: Եվ այս ամենը հետապնդում էր միայն մեկ նպատակ. ինչպես նշում էր Շահամիրյանը՝ «անհրաժեշտ է իմաստությամբ կառուցել մեր պետական կարգը, մեզ համար մշակել այնպիսի օրենքներ, որոնք կհամապատասխանեն մեր ժողովրդի կամքին, շահերին և դրա հետ մեկտեղ կապահովեն բոլոր մարդկանց հավասարությունը և համաձայնությունը, սրտեղծել այնպիսի կարգ, որի պարագայում մարդիկ կախված են միայն ժողովրդի

⁷¹ Որոգայթ փառաց նշվ. աշխ. - Երևան, 2002. - էջ 14:

⁷² Որոգայթ փառաց նշվ. աշխ. - էջ 75:

կողմից ընդունված օրենքներից, բայց ոչ առանձին անհատներից, երբ մարդկանց վրա իշխում է օրենքը...»⁷³:

Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը այդպես էլ չնյութականացավ: Նայաստանի Սահմանադրության նախագիծը այդպես էլ չդարձավ ազգային-ազատագրական պայքարի արդյունքում վերականգնված միացյալ Նայոց պետության սահմանադրություն: Պատմությունն ընթացավ այլ ճանապարհով: Աշխարհի քաղաքական դաշտում այսօր հայությունն ունի երկու ազգային պետություն՝ Նայաստանի Նանրապետություն և Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետություն, որի ժողովուրդը դրսևորելով անկոտրուն կամք, վճռականություն և ոգու զորություն պայքարում է իր ազատության համար՝ ռազմական հաղթանակը, անկախությունը ամրապնդելով ամուր պետականություն, հզոր պետություն կառուցելու միջոցով:

Արդեն իսկ կարելի է փաստել, որ արցախահայությունը հասարակամ քայլերով ընթանում է ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետության կառուցման ճանապարհով:

Դրա մասին են վկայում այն բոլոր նորմատիվ-իրավական ակտերը, որոնք ընդունվել են 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ից հետո՝ սահմանելով անկախ պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետության պետական կարգի հիմունքները:

1992 թ. հունվարի 8-ին ԼՂՏ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված «Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին» ԼՂՏ սահմանադրական օրենքը ամրագրեց նորանկախ պետության պետական կարգի հիմնադրությունները և ԼՂՏ պետական անկախության մասին հռչակագրի հետ միասին հիմնադրեց օրենսդրության նորմատիվ-իրավական հիմքը:

Պարտադրված պատերազմի հերևանքով կասեցված ԼՂՏ պետական կարգի նորմատիվ-իրավական դաշտի սրեղծման գործընթացը վերսկսվեց 1994 թ.: Իշխանությունների

տարանջատման սկզբունքին համապատասխան վերակազմավորվեցին պետական իշխանության մարմինները, սահմանվեց ԼՂՏ Նախագահի ինստիտուտը, ամրագրվեց նոր ընտրական համակարգ, ձևավորվեց տեղական ինքնակառավարման համակարգը, տարիների ընթացքում ընդունվեցին բազմաթիվ օրենքներ, որոնք սրեղծել են արցախահայության ազգային պետականության, ԼՂՏ անկախ պետության կայացման և զարգացման համար ամուր հիմքեր, անհրաժեշտ նորմատիվ-իրավական դաշտ:

⁷³Авакян Р. указ. соч. - С. 561-562.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամ Կրեպացի Պարսկաստանի անցիցն իվրոց և Նապր շահին պարսից. - Էջմիածին, 1870. - 87 էջ:
2. Աբրահամյան Ա. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պարսկարարությունից. - Երևան 1953 թ. - 225 էջ:
3. Աճառյան Շ. Նովհաննես Իմաստասեր կաթողիկոս. - Երևան, 1999. - 22 էջ:
4. Առաքել Դավրիժեցի Պարսկաստան /թարգման. գրաբ. Վ. Առաքելյանի/. - Երևան. «Մովսեսյան գրող», 1988. - 589 էջ:
5. Առաքելյան Ա.Գ. Նայ ժողովրդի մրավոր մշակույթի զարգացման պարսկարարություն / I դ. մ.թ.ա. - XIV դ./ - Երևան, 1959 թ. - 724 էջ:
6. Բալայան Վ. Արցախի պարսկարարություն. - Երևան. «Ամարաս», 2002. - 439 էջ:
7. Գալստյան Ա.Գ. Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պարսկարարությունից. - Լենինական, 1946. - 86 էջ:
8. Գալստյան Ա.Գ. Սմբատ Սպարապետ. - Երևան. «Նայպետհրատ», 1961. - 164 էջ:
9. Եսայի եպիսկոպոս Նասան Զալայան Պարսկաստան կամ յիշարակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից. - Շուշի 1839 թ. - 186 էջ:
10. Զալինյան Ա. Լեռնային Ղարաբաղ. իրավակա՞ն թե՛ քաղաքական դիմակայություն // «Երկիր» թերթ, 2001 թ. մարտի 27, 28 թիվ 55 և 56:
11. Զուբով Պ. Ղարաբաղի աստղագետը կամ Շուշի բերդի հիմնարկությունը 1752 թվականին /թարգման. Բաֆֆի/. - Վիեննա, 1906. - 169 էջ:
12. Թելունց Մ.Մ. Նայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաքաղաքական միպրը. - Երևան. ՆՏ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 1995. - 310 էջ:
13. Թելունց Մ.Մ. Նայ իրավաքաղաքական, պետաիրավական միպրը Նայաստանի ազատագրման ծրագրերում /Արցախի և Մյունխի ազատագրական պայքարը 1722 - 1730 թ.թ. և հայկական պետականության վերականգնման ջանքերը/. - Երևան, 2003. - 48 էջ:

14. Թովմա Արծրունու և Անանուն Պարսկաստան Արծրունյաց քան /թարգման. գրաբ. Վ.Վարդանյանի/. - Երևան. Եր.Նամալս. հրատ., 1985. - 557 էջ:
15. Թովմասյան Ա.Թ. Նին և միջնադարյան Նայ քրեական իրավունք (աղբյուրների քննություն, հանցագործություն, պարսիժ). - Երևան. Եր.համալս.հրատ., 1962. - 660 էջ:
16. Լեո Երկերի ժողովածու, հատոր 3, գիրք 2. - Երևան 1973 թ. - 726 էջ:
17. Խալաթյանց Բ. Արաբացի մարենագրերը Նայաստանի մասին. - Վիեննա 1912 թ. - 186 էջ:
18. Խոջաբեկյան Վ. Արցախը փորձության ժամին. - Երևան. «Նայաստան», 1991. - 255 էջ:
19. Կարազեոզեան Ն. Մեկագիր քեղանուններ Այրարատում և հարակից նահանգներում. - Երևան, 1998 թ. - 156 էջ:
20. Կիրակոս Գանձակեցի Պարսկաստան Նայոց /աշխատ. Կ.Ա.Մելիք-Օհանջանյանի/. - Երևան 1961 թ. - 638 էջ:
21. Նամբարձումյան Ռ. «Որոգայթ փառաց». ակունքները, այժմեականությունը և առանձնահատկությունները. - Երևան. «Նժար» 1999 թ. - 63 էջ:
22. Նայ ժողովրդի պարսկարարություն /8 հատորով/ հատոր IV. - Երևան 1972 թ. - 893 էջ:
23. Նարությունյան Ա.Ն. Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները. - Երևան. «ՆՄՄ ԳԱ Նրատ.» 1984. - 354 էջ:
24. Մակար Բարխուդարեանց Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ. - Երևան. «Գանձասար», 1999. - 415 էջ:
25. Մանանդյան Ն. Զննական քննություն հայ ժողովրդի պարսկարարության, հատոր Բ. - Երևան. «Նայպետհրատ», 1960. - 423 էջ:
26. Մարթեոս Ուռհայեցի Ժամանակագրություն. - Երևան, 1991. - 568 էջ:
27. Մելիք-Բախշյան Ա.Ս. Նայաստանը VII-IX դ.դ. - Երևան. «Միպր», 1968. - 428 էջ:
28. Մելիք-Թանգեան Ն. Նայոց եկեղեցական իրավունքը. - գիրք «Ա». Շուշի, 1903. - 807 էջ; գիրք «Բ». Շուշի, 1905-1907. - 279 էջ:

29. Մնացականյան Ա. XVIII դ. հայ-ռուսական պայմանագրի երկու նախագծերի գնահատականը // «Բանբեր Մարենադարանի». - Երևան, 1958. - № 4. - էջ 139-160:
30. Մովսես Խորենացի Նայոց պարմություն /թարգման. գրաբ. ակադ. Սր. Մալխասյանի/. - Երևան. «Նայպետ-հրապ», 1961. - 417 էջ:
31. Մովսես Կաղանկարվացի Պարմություն Աղվանից աշխարհի /թարգման. գրաբարից՝ Վ. Առաքելյանի/. - Երևան. «Նայասարան», 1969. - 320 էջ:
32. Ներսես Շնորհալի Նովածների ժողովածու. - Երևան. ՆՄՄԿ ԳԱ հրապ., 1977. - 228 էջ:
33. Ներսես Շնորհալի Թուղթ ընդհանրական. - Երևան, «Գանձասար» 1991. - 123 էջ:
34. Նիկողայոս Աղոնց Նայասարանը Նուսրինյանոսի դարաշրջանում. - Երևան. «Նայասարան», 1987. - 638 էջ:
35. Որոգայթ Փառաց /թարգման. գրաբ. պրոֆ. Պ.Խաչատրյանի/. - Երևան. «Նայասարան», 2002. - 298 էջ:
36. Պապյան Մ. Նովիան Իմաստասեր Օձնեցի /Կյանքը և գործունեությունը/. - Երևան. «Ամրոց», 1998. - 136 էջ:
37. Սարգսյան Ս. Արցախ. պարմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. - Երևան. «Նայ Էդիթ», 1996. - 91 էջ:
38. Սարգսյան Ս. Խաչենի ամրոցները. - Սրբեփանակերպ, 2002. - 161 էջ:
39. Սեբեոսի Պարմություն /աշխար. Գ.Աբգարյանի/. - Երևան, 1979. - 776 էջ:
40. Սրբեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պարմություն /թարգման. գրաբ. Ա. Աբրահամյանի/. - Երևան. «Մովսեսյան գրող», 1986. - 613 էջ:
41. Տեր-Ղևոնդյան Վ.Ա. Նայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության փրկապետության ներքո // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, № 4:
42. Տեր-Ղևոնդյան Վ.Ա. Կիլիկյան Նայասարանը և մերձավոր արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թվականներին. - Երևան. ՆՄ ԳԱ «Գիտություն» հրապ., 1994. - 159 էջ:
43. Բաֆֆի Երկերի ժողովածու /10 հատորով/, հատոր 10. - Երևան. «Նայպետհրապ» 1964. - 683 էջ:

44. Ուլուբաբյան Բ. Ա. Դրվագներ Նայոց Արևելից կողմանց պարմության (V-VII դ.դ.). - Երևան. ՆՄՄԿ ԳԱ հրապ., 1981. - 297 էջ:
45. Փավստոս Բուզանդ Նայոց պարմություն /թարգման. գրաբ. ակադ. Սր. Մալխասյանի/. - Երևան. Եր. Նանալու. հրապ., 1987. - 454 էջ:
46. Авакян Р. Памятники армянского права. — Ереван: "ЕФ МНЮИ — XXI век", 2000. — 1019 с.
47. Аветисян В. Монгольское нашествие на Армению (XIII в.). - М.: "Труды Института востоковедения", 1939. - 197 с.
48. Аветисян Г.А., Даниелян Э.Д., Мелконян А.А. История Армении /под редакцией Даниеляна Э.Д./ - Ереван, 1999 г. - 280 с.
49. Айвазян К.В. История отношений русской и армянской церковей в средние века /ред. С.С. Аревшатян/. - Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1989 г. - 156 с.
50. Айвазян С.М. Исторические карты Армении. - Ереван, 1982 г.
51. Айвазян С.М. История России. Армянский след. - М.: 1997 г. - 480 с.
52. Айвазян С.М. К некоторым проблемам истории Армении. - Ереван, 2000 г. - 112 с.
53. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. - Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1987 г. - 302 с.
54. Аревшатян С.К. Шаапиванские каноны - древнейший памятник армянского права // "Историко-философский журнал". — Ереван, 1959, № 2-3. — С. 334-348.
55. Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов 1760-1800 г.г. /под ред. М.Г.Нерсисяна/ т. 4. - Ереван: Институт истории АН Арм. ССР, 1990. - 590 с.
56. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, том 3. — Ереван 1978 г. — 96 с.
57. Ахмед-бек Дживаншир О политическомъ существовании карабагского ханства с 1747 по 1805 годъ. —

- Шуша: Типо-литография А.М.Мутдусіакопова, 1901 г. — 75 с.
58. Бабаян Л.О. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII - XIV веках. — М.: "Наука", 1969. — 336 с.
 59. Бальян Г. Нагорный Карабах и национальные конфликты в Союзе в свете прав человека. - Ереван, 1991. - 72 с.
 60. Барсегов Ю.Г. Право на самоопределение - основа демократического решения межнациональных проблем /к проблеме Нагорного Карабаха/. — Ереван: "АЙАСТАН", 1989. — 101 с.
 61. Барсегов Ю.Г. О "двойных стандартах" в подходе к современным конфликтам /Как Азербайджан привлекает Россию на свою сторону в решении карабахской проблемы/. — Рязань: "Аракс", 1997. — 63 с.
 62. Барсегян Х. Истина дороже... /к проблеме Нагорного Карабаха/. — Ереван, 1989. — 112 с.
 63. Барсегян Х. Истина дороже.../к проблеме Нагорного Карабаха/ кн. 2. — Ереван: изд-во АН Армении, 1992. — 226 с.
 64. Борьян Б.А. Армения. Международная дипломатия и СССР /в 2-х частях/. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1928-1929. - Ч. 1-2. — 883 с.
 65. Глинка С.Н. Обзор истории армянского народа. — Ереван, 1990. — 480 с.
 66. Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г., Документы и материалы /составитель Х.А.Бадалян/. — Ереван: изд-во ЕГУ, 1970. — 249 с.
 67. Институции Юстиниана ("Памятники римского права")/пер. с латинского Д. Расснера, под ред. Л.Л.Кофанова, В.А.Томсинова/.- М.: "Зерцало", 1998. — 400 с.
 68. Иоаннисян А.Р. Иосиф Эмин. — Ереван, 1989. — 292 с.
 69. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII века. — Ереван, 1990. — 195 с.

70. История государства и права Советской Армении, в 2-х кн. /отв. ред. А.З.Бегияна/. — Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1974. — 732 с.
71. Каноны IV Двинского собора /перевод с древнеармянского С.Л.Аревшатяна/. - "Труды Матенадарана", 1962. - С. 447 - 456.
72. Карсеши А. Конфликты между народами и пути их преодоления /к проблеме Нагорного Карабаха/. — Ереван: "АЙАСТАН", 1990. — 54 с.
73. Меликсет-Бек Л.М. Грузинские источники об Армении и армянах. — Ереван: Фонд Мелконяна, 1934. — Т. 1. — С. 140-184.
74. Мкртчян Ш. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха. — Ереван: "Парберакан", 1989. - 359 с.
75. Нагорный Карабах в 1918 — 1923 г.г. Сборник документов и материалов /отв. ред. В.А.Микаелян/. — Ереван: изд-во АН Армении, 1992 г. — 755 с.
76. Парсамян В.А. История армянского народа (1801-1900 г.г.) т. 1. - Ереван: "Айастан", 1972. - 400 с.
77. Пивазян Э.А. Взаимосвязи судебных Мхитара Гоша и Смбата Спарапета // "Вестник Матенадарана", 1960, № 5.
78. Пиотровский Б. Ванское царство. -М.:1954 г. - 201с.
79. Потто В. Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества. — Тифлис, 1902. — 77 с.
80. Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. - М. 1946 г. - 694 с.
81. Сукиасян А.Г. История Киликийского Армянского государства и права /под ред. проф. З.Г. Башинджагыана/. — Ереван: "Митк", 1969. — 335 с.
82. Сукиасян А.Г. Общественно-политический строй и право в Армении в эпоху раннего феодализма (III-IX в.в.). — Ереван: изд-во Ер. унив-та, 1963. — 524 с.
83. Сумгаит...Геноцид...Гласность? — Ереван, 1990. — 87с.
84. Тер-Мартirosов Ф.И. Образование Армянского царства в контексте исторических данных и исторической памяти. — Ереван, 1995. — 93 с.

85. Тигранян С.Ф. Армяне. - Ереван: изд-во "Варандян", 1992. - 54 с.
86. Торосян Х.А. Суд и процесс в Армении (X — XIII в.в.). — Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1985. — 292 с.
87. Туниян В.Г. Россия и Армянский вопрос. - Ереван, 1998. - 240 с.
88. Хачикян А.Э. Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры. - Ереван: "Зангак-97", 1999. - 126 с.
89. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: древность и средние века /сост. проф. В.Н.Томсинов/. - М.: "Зерцало", 1999. - 480 с.
90. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: новое и новейшее время /сост. проф. Н.А.Крашенинникова/. - М.: "Зерцало", 1999. - 592 с.
91. Худавердян К.С., Саркисян Г.Х., Юзбашян К.Н. Потомки Хайка: очерк истории и культуры Армении с древнейших времён до становления третьей республики. — Ереван, 1998. — 326 с.
92. Худобашев А. Исторические памятники вероучения армянской церкви, относящиеся к XII столетию. Соборное послание Католикоса Армянского ко всему армянскому народу /перевод с древнеармянского Худобашева А./. — СП/б/, 1847. — 295 с.
93. Хуршудян Л.А. Истина — единственный критерий исторической науки. — Ереван: изд-во Ер. унив-та, 1989. — 45 с.
94. Шахатунян А. Административный передел закавказского края. - Тифлис, 1918 г. - 232 с.
95. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. - СП/б/, 1852. - 106 с.
96. Эзовъ Г. Сношения Петра Великого съ Армянскимъ народомъ. - СП/б/, 1898 г.- 758 с.

ԱՐՄԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԶԱԻՆՅԱՆ

ԱՐՅԱԽԱՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ստորագրված է տպագրության 15.03.2004թ.:
 Տպագրության եղանակը՝ ռիզոգրաֆիա:
 Ֆորմատ՝ 60x84 1/16, քուլք՝ օֆսեթ, N 1:
 Ծավալը՝ 2,6 տպ. մամուլ:
 Տպարանակ՝ 500:

«Օրենք և իրականություն» հրատարակչություն

Տպագրվել է «ՍԻՍՏԵՄ» ՍՊԸ-ի տպարանում:
 Բ. Երևան, Տեղյան 72, հեռ. 58.22.99, 56.24.52
 E-mail: print@netsys.am